

टिवटबाट क्रान्ति असम्भव

सामाजिक अभियान तथा आन्दोलनका सामाजिक सञ्जालको सकारात्मक योगदान हुन्छ भन्ने गरिए पनि यो बुझाइ भ्रमपूर्ण छ

● सोहन साह

महानगरपालिकाभित्र छन्।' नेपालमा 'इ-मार्केट' उति फस्टाइसकेको छैन। दराज, ई-सेवा र खुली आदि केही खुलेका छन्। भारतमा फिलिपकार्ड, पेटिएम र अमाजोनले व्यापार फस्टाउँदै लगेको देखिन्छ। अमाजोनको आय सन् २०१७ सम्ममा ५४ अर्ब डलर रहेको थियो, नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन लगभग २४ अर्ब डलर छ।

□ बिग डेटाका चुनौती

इन्टरनेट १.० बाट २.० हुँदै ३.० मा फड्को मार्दा सूचना/तथ्यांक र प्रयोगकर्ताबीच एकद्वार प्रणालीको सम्बन्ध अन्त्य भयो। र, प्रयोगकर्ता र डेटाबेसबीच अन्तर्क्रियात्मक सम्बन्ध स्थापित हुन गयो। प्रयोगकर्ताले कुनै पनि सूचना राख्न मिल्ने भयो। इन्टरनेट २.० मा फड्को मार्दा सामाजिक सञ्जाल र विकिपिडियाजस्ता थुप्रै सञ्जाल आए। यसअघि जोकोहीले विकिपिडियामा केही थप्न सक्दैनथ्यो। विकिपिडिया आजको जति समृद्ध करोडौं मानिसले तथ्य-तथ्यांक थपिएर भएको हो। इन्टरनेट ३.० ले यो क्षेत्रमा ल्याएको परिवर्तन यान्त्रिक ज्ञानक्षमता (आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स) पनि हो। यसका साथै इन्टरनेट २.० बाट ३.० मा जानुको अर्थ हामी सूचना वा तथ्यांकको विशाल समुद्र (बिग डेटा) मा जानु पनि हो।

अब प्रश्न आउँछ यान्त्रिक ज्ञानक्षमताले के गर्छ ?

उदाहरणका लागि बोलेको कुरा शब्दमा र लेखिएका शब्द बोलीमा रूपान्तरित हुन थालेको छ। कुनै भाषामा केही लेखेर दिएपछि कुन भाषामा चाहिएको हो, कम्प्युटरले परिवर्तन गरिदिन्छ। यस्तै यसले 'चित्र चिनारी' गर्छ। जस्तै, फेसबुकमा कुनै फोटो पोस्ट गरियो भने फेसबुक आफैले फलानो-फलानो साथी हो भन्न थाल्छ। अन्य कुनै साथीले तपाईं भएको फोटो पोस्ट गर्‍यो र तपाईंलाई ट्याग गरेको छैन भने पनि यान्त्रिक ज्ञानक्षमताका माध्यमबाट उसले तपाईंलाई आफैलाई ट्याग गर्नुहुन्छ भनेर सोध्छ। यसले कसरी समस्या निम्त्याउँछ भने विभिन्न स्रोतका माध्यमबाट जुन बिग डेटा निर्माण भएको छ, त्यसले जानलाई कसरी हेरेको छ ? उदाहरणका रूपमा सामाजिक सञ्जालमार्फत जुन बिग डेटा निर्माण भएको छ त्यो 'डिजिटल डेटाबेस'लाई कसरी सुरक्षित गर्ने ? यो अहिलेको ठूलो समस्या हो र प्राज्ञिक जगत्मा यसबारे गहन छलफल र अध्ययन हुँदै छ। दोस्रो, यसरी निर्माण भएको सूचना कहिले राम्रोका लागि त कहिले नराम्रोका लागि उपयोग हुन सक्छ। पछिल्लो समय यस्ता तथ्यांक अध्ययन गरेर मतदाताको रुझान पत्ता लगाउने, उनीहरूको रूचि र चासोको विषयलाई नियन्त्रित गर्दै उपयोग गर्ने गरेको पाइएको छ। सामाजिक सञ्जालमार्फत मान्छेलाई सजिलै परिचालित गर्न सकिने देखिएको छ। भारतमा 'इन्टरनेट मेम्स' बनाएर मतदातालाई प्रभावित पार्दा रहेछन्। यस्ता 'मेम्स'ले अध्ययन-अनुसन्धानबाट प्रमाणित ज्ञानसमेत प्रभावित हुने भयो। यसैले अहिलेको समाजलाई सत्यपछिको विश्व भन्न थालिएको छ। तेस्रो, सत्यभन्दा पर रहेका विषयलाई पनि सामाजिक सञ्जालमार्फत यति धेरै प्रचार गरिन्छ कि झूटो पनि सत्य लाग्न थाल्छ। यसले ज्ञानको आयामलाई फेर्दै छ। यसले अध्येतालाई नियन्त्रण गर्न थालेको छ। चौथो, बिग डेटाले वस्तु र परिणामलाई पनि गलत ढंगले परिभाषित गर्छ। उदाहरणका लागि ठूलो संख्यामा उत्पादन भएको मानवीय भाष्यलाई समग्रतामा अध्ययन गर्छ। त्यसको अध्ययन गर्ने विधि भनेको मानिसले गरिरहेका कुरा, छलफल आदिबाट एउटा रुझान निर्माण

गरी त्यसैको धरातलमा टेक्दै मात्रात्मक अध्ययन गर्ने हो। यसमा कुनैले कुनै शब्द प्रशंसाका लागि प्रयोग गरेको छ र कुनैले त्यही शब्द आलोचनाका लागि प्रयोग गरेको छ भने पनि रुझान बनाउँदा त्यो शब्दलाई एउटै अर्थका रूपमा लिँदै भाष्य निर्माण गर्छ। उसले प्रशंसा र आलोचनालाई छुट्याउन सक्दैन। यस्ता कुरामा यान्त्रिक ज्ञानक्षमता वास्तविकताभन्दा धेरै पर पुग्छ। जब कि एउटै विषयलाई अध्येताका रूपमा राजनीतिशास्त्री, अर्थशास्त्री, समाजवैज्ञानिक र विज्ञानले भिन्न-भिन्न रूपमा बुझ्ने र व्याख्या गर्न सक्छन्।

पाँचौं, तथ्यांकको अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने वेलासा चाहिने कुरा लिएर अन्यलाई नष्ट (डाटा क्लिनिङ) गर्नुपर्ने हुन्छ। यस्तो वेला कस्तो तथ्यांक लिने र कस्तो नष्ट गर्ने भन्ने विषयमा यसको राजनीति जोडिन आइपुग्छ। तथ्यांकबाट रुझान बनाउन र काम नलान्ने विषयलाई नष्ट गर्ने विधि मानिस स्वयंले बनाउने हुँदा उसले आफ्नो राजनीतिक विचारधारा, चेतनाको आडमा अन्य विचार

राज्यको दृष्टिकोणमा सामाजिक सञ्जालमार्फत गरिने आन्दोलन उसका लागि आवश्यक तत्व हुन्। वास्तविक क्रान्तिले ल्याउने परिणाम र त्यसको रोकथामको विधिभन्दा यो निकै सहज र सरल हुन्छ। यसमा राज्यले तपाईंमाथि मजाले निगरानी गर्न पाउँछ।

र चिन्तनलाई खारेज गर्ने विधि निर्माण गर्छ। यसैको आधारमा उसले के भन्न पाउँछ भने यति धेरै मानिसले फलानो विषय सोच्छन् र यही नै सत्य हो। जुन विधिले ज्ञान र आलोचनाको विधिलाई निषेध गर्नतर्फ सबैलाई उक्साउँछ। यस्तो अवस्थामा जहिले पनि सत्ताको नजिक रहेको समूहको भाष्यले स्थान पाउँछ र सीमान्तकृतले आफ्नो भाष्य गुमाउँदै जान्छ। नेपालको सन्दर्भमा रोबर्ट पेनरलाई सामाजिक सद्भाव खलबल्याएको आरोप लगाएर देशनिकाला गरियो, जब कि उनले टिवटरमा अभियानका काम गरेका थिए। संविधान घोषणा भएको थियो र मधेसमा दमन भइरहेको थियो। उनले मधेसमा भएको दमनको विषयमा 'हयुमनराइट वाच'को प्रतिवेदन नेपालका बौद्धिकलाई मेन्सन गर्दै टिवट गरिरहेका थिए। टिवटमै उनलाई देशनिकाला गर्नुपर्छ भनियो र देशनिकाला गरियो। अब प्रश्न के आउँछ भने उनले टिवट गरेको विषय सही थियो अथवा थिएन ? सत्यतथ्यको अध्ययन कसले गर्नुपर्ने थियो ? यस घटनाबाट कसैले बोलेको सही अथवा गलत के हो भन्ने भन्दा पनि सामाजिक सञ्जालमा चलेको भाष्य के थियो र त्यसलाई कसले हावा दिइरहेको थियो ? टिवटरको जमात उनीप्रति पूर्वाग्रही धारणा बनाएर देशनिकाला गर्न सफल भयो। उनको मुद्दा सर्वोच्च अदालतमा विचाराधीन छ। छैटौं 'बिग डेटा'को अर्को

समस्या भनेको त्यसलाई तत्कालीन सन्दर्भबाट बाहिर भिक्तदिने हो भने यसले आफ्नो अर्थ गुमाउँछ। किनभने बिग डेटामा कमजोर बन्धन र बलियो बन्धनबीचको सम्बन्धका आधारमा नेटवर्कले ग्राफ बनाउने गर्छ र त्यसै आधारमा विश्लेषण गर्छ। यो विधि हरेक घटनामा सही हुन्छ भन्ने हुँदैन। यसका साथै यसले अपराधशास्त्र र गुप्तचरीमा पनि गलत परिणाम देखाइदिन्छ।

सामाजिक सञ्जालमार्फत ठूला तथ्यांकमा जाँदै गर्दा तथ्यांक सुरक्षित गर्नुपर्ने सम्बन्धित संस्थामा नैतिक आयाम पनि जोडिन आइपुग्छ। जुन सूचना सामाजिक सञ्जालमार्फत सार्वजनिक गरिएको हुन्छ, त्यो सबैका लागि नभएर आफ्ना साथीभाइको समूहका लागि मात्र हो। युरोपियन युनियनले व्यक्तिको गोपनीयता हुन्छ भनेजस्तै सूचनाको पनि गोपनीयता र मानवअधिकार हुन्छ भनेर मे २०१८ मा 'जनरल डाटा प्रोटेक्सन रेगुलेसन (जिडिपिएआर)- २०१८' पास गरेको छ। तर, बिग डेटामा एगलगतै व्यक्तिको कुरा पनि विभिन्न ढंगले विश्लेषणका लागि गलत प्रयोग हुने गरेको, खरिद-बिक्री हुने गरेको 'क्याम्ब्रिज एनालाटिका'को घटनापछि सार्वजनिक भयो।

'क्याम्ब्रिज एनालाटिका'को काम सूचना/तथ्यांक उत्खनन, संकलन गर्ने र त्यसको रुझान निर्माण गर्ने तथा बिक्री गर्ने हो। अर्थात्, यसमा पहिले सूचनाको वर्गीकरण गरिन्छ र पछि त्यसलाई सम्बन्धित निकायमा बेच्ने गरिन्छ। यसका साथै रणनीतिक सञ्चार पनि गर्छन्। रणनीतिक सञ्चारले कुन ठाउँमा के गर्दा फाइदा हुन्छ र कस्तो खाले समूहमा आफूलाई उपस्थित गराउँदा के गर्नुपर्छ भनेर रणनीति तयार पार्छ। उदाहरणका लागि भारतको चुनावमा नरेन्द्र मोदीलाई उनी कुन क्षेत्रमा गएर के भने राम्रो सन्देश जान्छ र बढी मान्छे आकर्षित हुन्छन् भन्ने थाहा हुने भयो। विकासशील मुलुकमा यसले ल्याउने ठूलो समस्या भनेको प्रविधिको खाडल हो। काठमाडौंमा मात्रै इन्टरनेट केन्द्रित भएको देशमा सबैलाई आधारभूत इन्टरनेट कसरी पुऱ्याउने ? यसका साथै विश्वमा बढ्दै गएको बिग डेटाको विश्लेषण गर्न तथ्यांकविज्ञ चाहिन्छ भनेर सरकारले सोच्ने कि नसोच्ने ? हाम्रो सूचना/तथ्यांक आफैले अध्ययन, विश्लेषण गर्न नसक्ने भने अरूले नै विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ। अरूलाई विश्वास गर्नुबाहेक विकल्प हुँदैन। राष्ट्रिय सुरक्षाको दृष्टिकोणबाट यो घातक हुन्छ। नेपालमा सबैभन्दा धेरै तथ्यांक उत्पादन गर्ने बैकिङ क्षेत्रले हो। यस्ता तथ्यांकको विश्लेषण अरूले नै गर्नुपर्ने भए हाम्रो बैकिङ क्षेत्रको कारोबार, यसको गति, आवश्यकता र समस्याबारे अरूले विश्लेषण गर्दै उनीहरूले नै रणनीति तयार गरिदिनुपर्ने हुन्छ। यो हाम्रो राष्ट्रिय स्वार्थविरुद्ध हुन सक्छ। यसैले राष्ट्रिय रणनीतिसँग गाँसिएका कुरा तथ्यांक संग्रह, संरक्षण र विश्लेषण आफैले गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसैले यतातर्फ पनि सरकारले ध्यान दिनु जरुरी छ। विश्व इन्टरनेट ३.० तर्फ जाँदै गर्दा हाम्रो निर्माण भएको डेटाको अवस्था के होला भनेर हामीले कल्पना गर्न सक्छौं।

□ आन्दोलनमा सामाजिक सञ्जाल

भइँ हेर्दा सामाजिक अभियान तथा आन्दोलनमा सामाजिक सञ्जालको सकारात्मक र महत्त्वपूर्ण योगदान देखिन्छ, तर यो देखाइ भ्रमपूर्ण रहेको विश्वका विभिन्न भागमा उठेका आन्दोलनको उठान र बैठानबाट स्पष्ट छ। जस्तै, सन् २०११ मा 'वी आर द ९९%' भन्ने आन्दोलन अमेरिकामा चलेको थियो। आन्दोलन असमानताविरुद्ध

थियो। जम्मा १ प्रतिशत मान्छेले भएजतिको साधन-स्रोत आफूमा केन्द्रित गरे भनेर समानताका लागि आन्दोलन चलाइएको थियो। आन्दोलनले कुनै निष्कर्ष दिन सकेन। यसैगरी, सन् २०११ मा '१५-एम' को आन्दोलन स्पेनमा चल्थो, जसलाई 'एन्टी-अस्टिडिटी मुभमेन्ट' भनियो। स्पेन आर्थिक संकटको चरणबाट गुज्रिरहेको वेलासा युरोपियन युनियनको सल्लाहमा स्पेन सरकारले सामाजिक सुरक्षामा खर्च कटौती गर्ने नीति लियो। नीतिको विरोधमा विद्यार्थीले सामाजिक सञ्जालमार्फत अभियान छेडे। हेर्दाहेर्दै आन्दोलन विनाकुनै निष्कर्ष टुंगियो। मेक्सिकोका विद्यार्थीले #yosoy123 अभियान चलाएका थिए, २०१२ को चुनावमा मिडियाको पक्षपातपूर्ण कभरेजविरुद्ध। हेर्दा यसले मेक्सिकोमा ठूलै परिवर्तन ल्याउला जस्तो लाग्थ्यो, यत्तिकै तुहियो। सामाजिक सञ्जालले ल्याएको ठूलो आन्दोलन भनेको अरबको 'बसन्त विद्रोह' हो। प्रजातन्त्र, आर्थिक निर्वाचन र मानवअधिकारलगायत मुद्दालाई लिएर लिबियाबाट सन् २०१० मा सुरु भएको आन्दोलन जिप्टा, सिरिया, यमन, बहराइनसम्म फैलियो। ठूलै उपलब्धि ठानिए पनि अहिले मूल्यांकन गर्दा केही देखिन्छ। यसैको प्रेरणामा इरानमा पनि टिवटरमार्फत आन्दोलन भयो, फासफुस भयो। आन्दोलनमा उठेका मुद्दा अमेरिकाबाट टिवटरमार्फत उठाइएको बात लाग्यो। भइँ हेर्दा सञ्चारमाध्यमले समर्थन गर्दै ठाउँ दिएकोजस्तो लागे पनि यी सबै आन्दोलनको कुनै अस्तित्व रहन सकेन। यसैले सामाजिक सञ्जालले समाजमा आशासँगै निराशा पनि लिएर आउँछ।

सामाजिक सञ्जाल सामूहिक बहसमा हुन्छ कि सहयोजक भन्ने छलफल चलिरहन्छ। यस्तो हेर्दा सामाजिक सञ्जालमा जहिले पनि सहयोजक बहसले ठाउँ पाउँछ। यसैले विश्लेषकले 'क्रान्ति टिवटिदै' भन्न थालेका छन्। सामाजिक सञ्जालमा गरिने क्रान्तिको आह्वानमा चुनौतीका कोषिका निकै कम हुन्छन्। प्रत्यक्ष गरिने राजनीतिक आन्दोलन अथवा क्रान्तिमा राज्यविरुद्ध विप्लव गरेको चुनौती हुन्छ, तर सामाजिक सञ्जालमा गरिएको आन्दोलनको चुनौती हुँदैन। मेलकम गोडबेलले न्युयोर्कमा लामो लेख लेखेर अमेरिकामा अश्वेतको आन्दोलनले सफलता प्राप्त गर्नुमा सामाजिक सञ्जालको भूमिका नहुनु हो भनेका छन्। सामाजिक सञ्जालले ल्याउने आन्दोलन भनेको गोविन्द केसीको आन्दोलनजस्तै हो। परिणाम कस्ता हुन्छन् भन्ने हामीलाई थाहा छ। सामाजिक सञ्जालमार्फत गरिएका कुनै पनि आन्दोलनले निष्कर्ष पाउन नसक्दा मानिसमा हवातै बढेको आशावादिता चरम निराशामा परिणत हुन्छ। यसको अर्को पाटो राज्यको दृष्टिकोणमा यस्ता आन्दोलन उसका लागि आवश्यक तत्व हुन्। वास्तविक क्रान्तिले ल्याउने परिणाम र त्यसको रोकथामको विधिभन्दा यो निकै सहज र सरल हुन्छ। यसमा राज्यले तपाईंमाथि मजाले निगरानी गर्न पाउँछ। यसैले त इन्टरनेटको दुनियाँमा जहिले पनि 'बडाले तपाईंलाई हेरिरहेको छ' भन्ने गरिन्छ। सरकारले उदारवादी छँ भन्न पाउने भएकाले राज्य संयन्त्रले यस्तो आन्दोलनलाई खासमा मन पराउँछ। आजको विश्वमा जन्मिने तानाशाह भनेका कुनै सैनिक तानाशाह होइनन्, हाम्रै बीचबाट चुनिएर आउने निर्वाचित तानाशाह हुन्।

(मार्टिन चौतारीका अध्येता शाहले सेन्टर फर स्टडिज इन साइन्स पोलिसीमा जेएनयुबाट विद्यावारिधि गरेका छन्)

@sohan_sk